

Chapter - 4

૧૧૧

પ્રકરણ : ૪

ભજનવાણીની સનાતનતા

જેમ કવિતાની સર્વસ્વીકૃત વ્યાખ્યા થઈ શકતી હોત તો આ - સ્વરૂપોની વ્યાખ્યામાં પણી સરળતા રહેત, તેમ ભજનસ્વરૂપ માટે પણ કોઈ સર્વસ્વીકૃત વ્યાખ્યા મળે તો એના સ્વરૂપગુણ માટે અનુકૂળતા રહે. -

"ભજન" શબ્દમાં ધાતુ "ભજ્" છે અને ભજ્ નો અર્થ : ભજ્ સેવાયામ્ : "સેવનું" "આગ્રય લેવો" "ચરણ લેવું" એ ઉપરથી ચાલવું એવો છે. મામ ભજ્ ધાતુ ઉપરથી "ભજન" શબ્દ બન્યો છે.

"વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન" આનો ભક્તિનો અર્થ ભાગવતમાં આપ્યો છે.^૧ ભજનને વિધવાનો "આત્મપણું ગીત" કહે છે.

ભાગવતમાં અક્ષીર તથા ઊંડા ભાવવાળી "સ્તુતિઓ" અથવા "સ્તોત્રો" મળે છે. "બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકર" જેવા સંગ્રહોમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન - કવિ-ભક્તોએ રચેલાં સ્તોત્રો છે. મહાભારત, રામાયણ ને ભાગવતમાં પરબ્રહ્મ સંબંધી જે સ્તવનો છે એ ભજનોથી જુદા પ્રકારનાં નથી. સંસ્કૃત પુરાણો અને મહાકાવ્યના કાળમાં રચાયેલાં આ સ્તવનોને ભજનોનું - પૂર્વરૂપ ગણી શકાય.

નારાયણ ગાથા જેવી વૈદિક ગાથાઓમાંથી ભજનની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ ગાથાઓને પ્રાચીન કાળનાં સ્તોત્રો કે ભજનો ગણી શકાય.

ત્યારે ગાથાનું સ્વરૂપ શું છે?

ગાથા એ લૌકિક સાહિત્યનો એક પ્રકાર છે જે કથાનક રૂપનો હોય છે. સૌથી જૂનો ગાથા શબ્દ ઋગ્વેદના ૮:૩૨:૧ સૂક્તમાં મળે છે. યજ્ઞ વખતે ગાથા ગાવાનો રિવાજ ઋગ્વેદકાળમાં પ્રચલિત હતો. ગાથા માનારાઓને-

૧. ભાગવત સ્કંધ ૭. અ. ૫ શ્લોક ૨૪

"ગાયત્રી" કહેવામાં આવતી. બીજી જાતકોમાં સ્લોકબદ્ધ રચનાઓને "ગાથા" નામથી ઓળખવામાં આવી છે.^૩ ગાથા ઉદોબદ્ધ રચના છે જેમાં કથાની પ્રધાનતા છે.

હિન્દી સાહિત્યકોશ પ્રમાણે

ગાથા : ગૈ + યન્ + સ્ત્રી પ્રત્યય ટાપ્ : સાધારણ અર્થ ગાયનાનો ગાન કે ગીત છે. ગાયત્રી ગાયં સુતસીમો કુવચ્યન્
અર્થગદ્ય ૧-૧૬૭-૬

અર્થગદ્યમાં "ગાથા" અને "નારાયણી"નો સાથે ઉલ્લેખ છે.

આમ વૈદિક સૂક્તો જે એક "ભજન"નો પ્રકાર ગણાય: ભજનનું મૂળરૂપ સોધતાં સૂક્તો સુધી જવું પડે. પ્રાચીન કાળનાં ગાથા ને સ્તોત્રો એ ભજનનું જ પૂર્વરૂપ છે. એના વિકાસનો ક્રમ કંઈક આમ છે:

૧. ———સંસ્કૃત સ્તોત્રો ઉપરાંત દ્રોણિડ સંતોએ બહુ પ્રાચીનકાળથી તામિલ સાહિત્યમાં ભક્તિમાર્ગની ચસર નીચે સ્તોત્રો રચ્યાં છે. જે વખતની ઉત્તરાપયની મહારાષ્ટ્રી ચૌરસેની બંને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ તે વખતના ઉત્તરાપયના સંતોએ કંઈક ભજનાદિ સાહિત્ય જરૂર ઉત્પન્ન કર્યું હશે. પણ એમાંથી કશું જળવાયું નથી. અપભ્રંશમાં કૃષ્ણભક્તિસૂચક જે થોડાં છૂટક મુક્તકો મળે છે તે તે કાળના સંતોની જ રચના હોવી - જોઈએ. ટૂંકામાં ઇ. સ. ચોથાથી અગિયારમાં સતક સુધી ભક્તિના - આચારનો, તાત્ત્વિક વિચારનો અને ભક્તિમાર્ગના ઉપાસ્ય દેવના ચરિત્ર-ચતુશીલનનો લોકમાં પ્રચાર થયો હતો. સ્તોત્ર-સાહિત્યમાં-

૨. દ્રન્ધ્રમિદ ગાયિનો લૃહદિન્ધ્રમકોમિરકિર્ણ: । ૪૦૦ વેદ ૧:૭:૧.

૩. જુઓ: બૃહકનાય સમાં, પાલી જાતકાવલી, પૃ: ૬.

૪. જુઓ: અર્થગદ્ય

૧૫: ૬: ૧૦ ને

૧૧, ૧૨.

-સકિતનો સંલોગ જ્ઞાનનો પ્રકાશ, વૈરાગ્યની તીવ્રતા વગેરે ધાર્મિક -
જીવનના અનેક તત્ત્વો બહુ અસરકારક રીતે પ્રકટ થયાં છે." ૫.

૨. મળરદારનાં ભજનો પર સમાલોચના કરતાં વિજયરાય વેલે કહે છે કે ભજનમાં પ્રભુસાંનિધ્યમાં ભક્તકવિ બરેબરો તાદેશીજન બની પ્રભુદર્શનને ભકિતગાનરૂપે અવતારવા મથે છે. તે વાણી ભજન છે.

"ભજનનો રચનાર ભક્તકવિ સ્મૃતિને વીધી, સકળતાથી તેની પાર જઈ, "જડને ચેતનરસ કરી જાણે" છે. ભગવાનના સાંનિધ્યમાં સદાય "અનંત ઓ અબ" માણે છે. એ બરેબરો "તાદેશીજન" બને છે. —તત્ત્વ જે પરમાત્મા, તેના સદૃશ આ જીવાત્મા બની જાય છે. એ એ પળોમાં અદ્ભુત સંવેદનને, એ પ્રભુદર્શનને અને તેના મહિમાને, મહિમાની — પ્રોજબલતાના પ્રમાણમાં તો બોહી અધૂરી, છતાંયે કલાત્મક વાણીમાં અવતારવા તે મથે છે. એમાં મંથનમાંથી જે પ્રવાહવતી પદ્યકૃતિઓ તેને હાથે રચાય તેને જ આપણે "ભજન" કહેવા જોઈએ." ૬.

૩. "જેમાં દેહ-ભાનની વૃત્તિ પ્રભુમાં લીન પાય, ભજનિક દિવ્ય —
આનંદ-મૂર્છાં અનુભવે, અને ચેતન્ય સાધેનો સંવેદ રજૂ કરે તેને "ભજન" કહી શકાય. ભજનમાં દૈહિક ને જૈહિક સુખની માગણી ન આવે. બરો ભજનિક તો પ્રભુને જ સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે. પ્રભુ એટલે ઓચર-ઓચર બહુજ વિરલ એ બધું જ ભજનિકને મન પોતાનું પાય તો પછી માગવાનું બાકી શું રહે? એ તો પ્રભુને જ પોતાના કરી લેવા ઇચ્છે છે" ૭.

૪. ભજન અને તત્ત્વદર્શન વચ્ચે કશો વિરોધ નથી. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે ભજન અને દર્શન એ બંને અવિરોધભાસી એમાંની તત્ત્વદૃષ્ટિથી છે. ૮.

૫. ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર, "ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો" પૃ: ૪૮૬.

૬. જૂઈ અને કેતકી ચા. ૧૯૩૬ પૃ. ૨૦૨-૨૦૬.

૭. ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર, જૈન પૃ: ૪૮૮.

૮. સરખાવો શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, "સાહિત્યવિચાર" પૃ: ૪૨૮

૫૩૬
૩૫

ભજનના વિષયોની સંવિસ્તર ચર્ચા રાષ્ટ્રીય શાયર મેધાણીએ કરી છે. એ કહે છે: "ભજનવાણી એકદેશીય નથી. તેમાં નોખા નોખા સંતોની જુદી જુદી વિચારપ્રણાલીનું સમુચ્ચય સ્વરૂપ છે. એ શબ્દોમાં સમજિતના આત્મમંથનો સાકાર બન્યાં છે. મહાનૃસિંહની જૂજની ડાળીઓ, સર્જનહારના સ્તોત્રો, ગુરુ-ચરણાગતિનાં અને ગુરુ-પ્રશસ્તિનાં પદો, - ગુરુચરણ, પ્રભુચરણના પ્રેમ લક્ષણાત્મક ભક્તિપુકારો, આત્માને ચેતવનારા ભજનો, મનપાદેહનાં મૂલ્ય દાખવતાં પદો, યોગસાધનાના, વૈરાગ્યનાં, પ્રજ્ઞાનંદ મસ્તીનાં, આગમનાં, અવળવાણીનાં એ બધાં એક જ ચૂંદડીના - તાણાવાણા છે. તેમાંથી હીઠતો વણાટ ભાતીયજી ભક્તિ-ચૂંદડીનો છે." દ.

અહીં સુધી સમર્થ વિદ્વાનોએ ભજનનું જે લક્ષણ બાંધ્યું છે, ભજનિકના ચેત: સ્વરૂપનું જે આલેખન કર્યું છે, ભજનના વિષયોની જે ખીમસા કરી છે, એની આપણે ચર્ચા કરી. એ ઉપરથી ભજનનાં લક્ષણો કંઈક આમ બંધાય છે.

ભજન એટલે આત્માના હૌડાણમાંથી પ્રકટતી ભાવાઈ ભક્તિની અને જ્ઞાનની સ્વસ્થ વાણી છે. એમાં જ્ઞાનનું ભજનિકે કરેલું દર્શન છે, અર્થક ગુરુભક્તિની શ્રદ્ધા છે, ઇશ્વરાનુભૂતિના ઇશારા છે. એમાં ક્યારેક નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપનું વર્ણન છે, ક્યારેક ભવિષ્યનાં એવાણ આપતી આગમવાણી છે, ક્યારેક મસ્તીથી આનંદે રસમસ્ત આરાધવાણી છે, ઇશ્વરાનુભૂતિ આનંદના કેકયી ભરપૂર "ધ્યાવા" સ્વરૂપની જુમારી છે, તે ક્યારેક જગતને માયાનાં બંધનોને સમજાવતી અવળવાણી છે, કેટકેટલા વાદો, પથો તે સપ્રદાયોની સિદ્ધાંતખીમસા ભજનોમાં કેટલી સહજતાથી, તીવ્રતાથી અનુભવની વાણીમાં નિરૂપાય છે! જેને આત્માનુભવનો રંગ લાગ્યો છે એ ભજન જ સાચું ભજન છે.

દ. શ્રી ઝવેરચંદ મેધાણી "ચોરઠી સંતવાણી" પૃ: ૭.

-આવૃત્તિ: ૧૯૪૭.

નવધા ભક્તિ:

ભક્તિના નવ પ્રકારમાંના કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો મહિમા ભજનમાં પ્રકટ પતો હોય છે. ભજનોમાં પ્રભુના શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ ને સેવાનો ભાવ ગાવામાં આવતો હોય છે, તો ક્યારેક પ્રભુચરિત્ર - વંદન, દાશ્ય ને મૈત્રી-ભાવની ભક્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી હોય છે. ક્યારેક આત્મનિવેદન રૂપે પણ ભક્ત ભજનગાન કરતો હોય છે. આમ નવધા -

ભક્તિના શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।
અર્ચનં વંદનં દાશ્યં સ્વચ્છમાત્મનિવેદનમ્ ॥

આ નવ પ્રકાર પર ભજનો રચાયા છે. ભજન "પરમપ્રેમરૂપા" અને "અમૃતરૂપા" ભક્તિનો મહિમા દેઢાવે છે. આવી ભક્તિને ભજન છાર પામીને અમૃતમય થવા ભક્તો ભજનગાન કરે છે.

જેમ ભક્તિનું તત્ત્વ અનુભવગમ્ય છે તો ભજનનું તત્ત્વ પણ - અનુભવગમ્ય છે. જેમાંથી મુક્તિની અસિધ્ધા ને જેનો આનંદ જન્મે છે. મુક્તિ એ ભજનનું આવશ્યક લક્ષણ છે. મનની મસ્તી એ ભજનનું સર્વસ્વ છે. આથી જ "વતણી આનંદ આનંદ લીલા મારી બાથું મુને રે"---જેમ ભક્ત કવિ "કરમણ" કહે છે. ભજનને ભક્તિકાવ્ય કહી શકાય. જેમાં કેવળ શુદ્ધ ભક્તિ હોય એ શુદ્ધ ભજન છે. જેમાં ભક્તને કશું વાંચિત નથી. જેમાં કાંઈક પાર્થિવ માગણી હોય એ ભજન મિશ્રપ્રકારનાં ભજનો કહેવાય.

જેમ કવિતામાં સ્વેદન હોય, હીમિ હોય, ચિંતન હોય, વિચાર હોય કે એ સર્વનું સંમિશ્રણ હોય, તેમ ભજનમાં ભક્તિનું સ્વેદન હોય છે. ઇશ્વરાનુસૂતિજન્ય હીમિ હોય છે, પ્રભુની ને પ્રજાંકિની લીલાનું નિરૂપણ છે. જેમાં આત્મચિંતન ને આત્મદર્શનમાંથી પ્રકટેલી વાણી છે. --

કોઈ
વધી
અમૃત
મિશ્ર

—તત્ત્વદર્શન પણ એમાં છે. આમ સાચું ભજન એ ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વાભિમુખ કવિતા છે. —સાચી જ સાચાઈ આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે : "ભજન અને દર્શન બંને તાત્ત્વિક વિરોધ નથી. ભક્ત જે ભજે છે તે જુએ છે: અને જે જુએ છે એ જ ભજે છે" ^{૧૦}. કવિતામાં ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ચડતી ઊતરતી સૌ કવિની કવિતા હોય છે, તેમ ભજનમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ ને અવર કોટિનાં ભજનો હોય છે. અભિયોગ વિવેચકમાં અણ્ણી શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે કે:

"કનિષ્ઠ અને ત્યાગ્ય, મર્મી અને અત્યાગ્ય, સાચી કવિતા અને કેવળ પદ્યના મિશ્ર ગુણવાળી: અને સાચી હોયી કવિતા એમ સૌ કોટિની કવિતા ભજનમાં આવી શકે. એક પક્ષે સાચી ભક્તિ, જેમાં "હૃડા - અધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા"ની સ્થાયી કારખી ચારત હોય, તેની નેવો મહાન કાવ્ય વિષય બીજો એકે નથી, તો બીજે પક્ષે, હૃદયમાં તો એ વિષય નેટલો બીજો કોઈ ખેડાયેલો નહિ, બીજો એકે વિષય એના નેટલો પરિચિત નહીં." ^{૧૧}

ઉત્તમ ભજનમાં કવિતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ મૂલ્ત પામ્ય છે. એના આકૃતિ અને અંતસ્તત્ત્વને કારણે, આકૃતિમાં ભાષાની વિવિધ ભંગીઓ, દ્વનિ, લય, સ્વરભાર, કાકુ, શબ્દચિન્ત્યાસ વગેરેનો સમાવેશ પામ્ય છે. આરે અંતસ્તત્ત્વમાં સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો: *aesthetic values*: કલ્પનો, પ્રતીકો, ભાવ અને સ્મૃતિનાં સંવેદનો, વિચાર અને હોમિના આવેશો, બોધિક અર્થગુણ વગેરે અમૂલ્ત તત્ત્વોનો સમાવેશ કરાય છે. ^{૧૨} —કવિતા અને "અભિયોગ પાશ્ચાત્ય કાવ્યમીમાંસકોમાં ફ્રેન્ચ કવિવિવેચક "પોલ વાલેરી"માને છે કે કવિતા એ એકસરખા અંતરે આવેલાં અતિમ બિંદુઓ: *extremes*: બંને અંતિ કરતા—

૧૦. અવરદાર જ્યોતી સાહિત્યવિચાર પૃ: ૪૨૮

૧૧. વિ. સ. ત્રિવેદી, "વિવેચના" પૃ: ૨૨૦.

૧૨. સરખાવો: વાલેરીનો કાવ્યવિચાર —"અંશ", ઓએસ ૧૯૬૮ પૃ: ૩૫

૧૧
૧૨

-૫ ડિયાળના લોકક જેવી છે. એક ચૈતિમ વિદ્યુનું નામ છે "આકૃતિ" અને બીજા ચૈતિમ વિદ્યુનું નામ છે "ચૈતસ્તત્ત્વ". ભજનમાં આકૃતિ અને - ચૈતસ્તત્ત્વનું સમતોલ અને સુંદર સંપટન છે.

ભજનમાં ચૈતસ્તત્ત્વમાં ભક્તિ અને સમર્પણનાં તત્ત્વો રહ્યાં છે.

"ભજનમાં ભક્તિના પદ તો આવે જ. ભક્તિનો મુખ્ય ભાગ છે-સમર્પણનો. જેટલો સમર્પણભાવના પદો ઉપર તિ તત્ત્વજ્ઞાન, જ્ઞાત, વૈરાગ્ય, ત્યાગ વગેરેનાં પદો ભજનમાં આવે, તો ઇષ્ટદેવની કે ઇષ્ટતત્ત્વની સ્તુતિ, વગેરે વિષયનાં પદો કીરતનમાં આવે." ૧૩ ભજનનું વિષયબેવિધ્ય "વિપુલ છે.

"જેટલો ભજનના વિષયમાં દૈત્ય, સમર્પણ કે શરણાગતિ, પ્રધ્યા, દોષોની કબૂલાત, હમાયાયના, અલેહ, અભિનવો, આર્નદ, જ્ઞાન, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન કે અધ્યાત્મિક, ગુરુશરણ વગેરેનો સમાવેશ પાડ્ય, અને આ બધા ઉપર ભજનો લખાયે છે અને એના દાખલા જાણીતા છે." ૧૪.

ભજનમાં ચાર્તપોકાર અને ચારગ પણ છે: "ભક્તિની શુદ્ધ ચાર્તોલિત વાણી તે ભજન. ભક્તિની શુદ્ધતા ચક્રાઈને વ્યક્ત થવા વાણીનું વાહન શોધે છે.... સીધા જ્ઞાનનું તત્ત્વ અગમ્ય રહેતું તેથી લોકભજનિકોએ તેને વિવિધ પ્રતીકો ને પ્રતિરૂપોથી વાણીમાં અપનાવ્યું." ૧૫.

ભજનમાં પ્રભુના દર્શન-સ્મરણની ઝંખના છે. ભજનો અર્થ જેમ "ભજનું" : To worship : છે, તેમ અભિમુખ થવું : To go : પણ છે. જે વડે પ્રભુપ્રત્યે જઈ શકાય છે, તે ભજન. ભજનમાં ભક્તિ સાથે પ્રપત્તિભાવ હોય છે. જેમાં- દેવાનું છે; લેવાનું કશું જ નથી હોતું. પ્રભુપ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમભાવના જે ભક્તની શ્રેષ્ઠ ભાવના છે, તેમ ભજનની પણ છે. ક્યારેક ભજનમાં ઇશ્વર પ્રાપ્તિના માર્ગોનું સૂચન પણ હોય છે. ભજન જીવનનાં મૂક સત્યોનું-

૧૩. શ્રી ડોલરરાય મંડલ "ગુજરાતી કાવ્યપ્રકારો પૃ: ૧૭૫.

૧૪. શ્રી ડોલરરાય મંડલ એકન પૃ: ૧૭૭.

૧૫. સુધર્મિ - ચર્ચા૩૫.

—રહસ્યદર્શન કરતી વાણી બની રહે છે.

ભજનકર્તા ભજનમાં પરમાત્મા સાથે એકતા શોધે છે. ભજનનો — મુખ્ય વિષય બહુધા પરમાત્માને પામવાની ઝંખના, એના સ્વરૂપના દર્શનનો રસો છે. આરે ભક્તની અનુભૂતિ સમર્થ રીતે ભજનવાણીમાં વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. આરે ભક્ત રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો ને દંતકથાઓ —ના પ્રસંગો, એમનાં પ્રતીકોનો આશ્રય લે છે. આમ ભજન એ ભક્તના — હૃદયભાવનું સંગીત બની રહે છે. પ્રભુને પામવાને કયો રાગ અનુકૂળ થશે એ ભક્ત શોધે છે. જેમ સંગીત ઋતુરૂપનું અને પહોર પહોરનું છે, એમ ભજનના પણ વિવિધ રાગ અને લય છે. સમુચિત સૂર વિના ભજનની ભાવસમાધિ શક્ય થતી નથી. ભજનની રાગરાગિણી વિશિષ્ટ ઢાળ રૂપે રહેલી છે. અમુક ભજન જે તાલમાં ઠેકામાં શોભતાં હોય એ લયમાં જ ગાવામાં આવે છે. ભાવાભેદમયતા પ્રમાણે ભજનના ઢાળ છે. એટલે "આરાધનાણી" લગભગ માઝમરાતે બીલે છે ને "સાવળુ" તો પ્રભાતના ચાર પંત્રાં જ ગાવામાં આવે છે. સાવળુ એટલે છેલ્લા પ્રહરના ગવાતાં ભજનો. આપણાં પ્રભાતિયાં પણ એક પ્રકારનાં ભજનો જ છે. પદ, કીર્તન, પ્રભાતિયામાં જેટલે ઈશો ભક્તિભાવની આર્જવભરી સંવેદના હોય તેટલે ઈશો એ ભજનસ્વરૂપ છે. આમ ભક્તિ હૃદયની વાણી છે. આત્મવિગ્ધનની ભાવસ્થિતિ સધાતાં ભજન જન્મે છે. ભજન એ રીતે ભક્તિનું વાહન બની રહે છે.

ભજન પદેસ્વરૂપ છે. કવિતાનાં બધાં જ લક્ષણો એમાં મૂર્ત થાય છે. ઉદ, અર્ધકાર, ચન્દ્ર-ચમત્કૃતિ, ભાવ, ભાષા અને ધ્વનિ એ સર્વ તત્ત્વો ભજનમાં છે. છતાં ભજનમાં જે નિર્વ્યાજ સરળતા છે તે એની માનવહૃદયને સ્પર્શવાની અપૂર્વ શક્તિને કારણે છે. ^{ભજનમાં} જ્ઞાન ભક્તિની અનુભૂતિ સરલ રૂપે આકાર યાય છે. ભજન કઠોપકઠ વેહે છે ને શ્રવે છે, એ એની એયતાને કારણે છે. ભજન પ્રાકૃત લોકજીવનનો અધ્યાત્મ વારસો છે. ભજન કાવ્ય રચનાની દૃષ્ટિએ રચાતું નથી, ભક્તની ઇશ્વરાભૂતિનો એ આલિંગકાર છે. ભજનસ્વરૂપમાં —

આત્મતત્ત્વની યોજ છે. ભજનમાં જ ભક્ત આત્મસમર્પણ સાધે છે. ભજન એ શ્રવણભક્તિ ને સ્મરણભક્તિનું સાધન છે. અનેક સંતો પ્રભુના મહાકીર્તન કરતાં મોહને વચા છે. એવા દેહાંતો પુરાણાદિમાં છે. ભક્તની કવિતા સ્વયંભૂ નહે છે, ભજન દ્વારા કરતાં ભક્તિ જ નિરૂપિત થતી હોય છે. ભક્તો પ્રસિદ્ધે ઉદ કરતાં લોક ઠાળે, લોકવાણીના લયોને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. ઊર્મિનો સહજ ઉદ્ગાર જે લયમાં પ્રથમ નહ્યો એ લયમાં જ પોતાનું ભજન પૂર્ણ કરે છે. ઉદઃશાસ્ત્રની ભક્તને જરૂર પડતી નથી. ભજનમાં સહજભાવે પ્રસિદ્ધે ઉદ્દોલ્ય ગાવી જય એ મુઠી નાત છે.

કવિતા લોકહૃદયમાં વસી છે. લોકહૃદયની સરિતા પોતાના પ્રવાહમાં વેગમાં ચલ્લેને કંઠારી, આકાર આપી, ભાવરૂપ સાલિગ્રામ બનાવે છે, ભક્તહૃદય એ ભાવરૂપનું જલો પૂજન કરે છે. સદ્.સાક્ષરવચ રા. વિ. પાઠક લોકધર્મના કવિઓનાં ભજનો જ સાચાં ભજનો ગણે છે. ભજનમાં જે સર્વાનુભૂતિ, તન્મયતા, સંવેદન છે એ કવિતાનો પ્રાણ છે. પ્રાસાદિકતા મધ્યકાલીન ભજનોની વિશિષ્ટતા છે. છતાં એમાંનું ઇશ્વરની ઉપાસનાનું તત્ત્વ તત્ત્વજ્ઞાનનાં શિખરો સિધ્ધ કરે છે. એટલે જ કો કોઈએ ભજનેને ગણેદોર્મિ આ વિષ્કાર કહ્યા છે. આમ ઇશ્વરોપાસનાં ભજનમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે.

મધ્યકાલીન ભજનનું પ્રાકટ્ય કવિતાની કલાના નિર્દર્શન રૂપે નહોતું પણ અનુભૂતિના સ્મરણાંક, અને પ્રભુ દર્શનની રટણ માટે જન્મ્યું હતું. એટલે એમાં પ્રભુના મહાભિમા, ઉપનિષદાદિની આખ્યાયિકાઓ, રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણાદિમાંના કયા પ્રસંગો, ભક્તજીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો, સપ્રદાયાદિક તત્ત્વદર્શન, દેહાંતિકયાઓ, લૌકિક માન્યતાઓ, ઇ. તત્ત્વો તો સહેજે મળે છે.

ભજનોમાં "સોડહં" તત્ત્વ પર ધણું લખાયું છે. "સોડહં" શબ્દ વેદજૂનો છે. આ જગતની લીલા વિસ્તારમાં પિંડ-પ્રહમાંડન્યાયે ભક્ત

પણ "સૌંદર્ય" સાથે અનુભવે છે તે એ સાબને ભજનોમાં અનેક જ્ઞાની ભક્તોએ પ્રકટ કર્યો છે. આમ ભજન એ "સૌંદર્ય" નો નાદ ગાતી અભેદોર્મિ બની રહે છે.

"સત્ય ચોધનું, આ બ્રહ્માડને સમજનું, એના ગર્ભમાં, એના ઉદાસમાં શું તત્ત્વ છે તે પકડનું, એ જ મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે" ૧૬ આની શોધ એ ભક્તની જીવનજોગ છે, એ શોધમાંથી ઉદભવતી અનુભૂતિ ભજનમાં લયબદ્ધ થાય છે. ભજનોમાં આનું શોધન ઐતિર્ન્ય હોય છે. ભજનમાં "જૂના પુરાણો પુરુષ" નું પ્રસસ્તિગાન હોય છે. ભજનમાં આધિ-સૌંદર્ય તથા આધ્યાત્મિક વિષયના નિરૂપણનો ઉદ્દેશ પણ મોક્ષ વિના બીજો કશો જ નથી.

ક્યારેક ભજનમાં જ્યોત પ્રત્યે જન્મતો નિર્વેદ અને પરબ્રહ્મની સત્કૃતિનું ને મહત્તાનું ગાન હોય છે. સાચા ભજનોમાં શૈલિક સુખની મામણી ભક્ત કરતો નથી. એમાં તો ત્યાગ ને વૈરાગ્યની ઝંખના જ બહુધા હોય છે.

"ત્યાગ ન દકે રે વૈરાગ્ય વિના" : નિહુજાનંદઃ માં આ વૈરાગ્યની ઝંખના અને "અખિલ બ્રહ્માડમાં એક તું શ્રીહરિ" : નરસિંહ"માં પરબ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિ છે. અનેક ભજનોમાં આવી સાબો મૂત થયા છે. તો "મારો હસલો નાનો ને દેવજ જૂનું રે યધુ" જેવાં ભજનોમાં આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન વ્યક્ત થાય છે.

ભજનમાં જ્યાં કેવળ "બ્રહ્મરસ"નું આલેખન હોય છે ત્યાં સમસ્ત ભવ્યતા ભરી હોય છે. ક્યારેક આ ભવ્યતાથી ભજનમાં ચલ્લિટાવર આવે છે, જેથી કેટલાક ભજનો દુર્બોધ બન્યા છે. ભજનવાણીની પરિભાષાના પરિચયથી એ દુર્બોધતા હજારી બને છે. એ માટે ભજનનો રસ ગ્રહણ કરવાની, એનો મર્મ સમજવાની કૃષ્ટિ આવશ્યક છે.

૧૬. "તત્ત્વાર્થસૂત્ર" વિશેષક પડિત પ્રજ્ઞાયજ્ઞ સુખલાલજી પૃ. ૭૪.

૧૭
વિનય
વિનય
વિનય

"સજનનો એક વિશેષ "નારતી" છે" ૧૭ એટલે જ "ગોરખવાની" માં પ્રથમ જ નારતીરૂપે સજન છે:

"નાથ નિરજન નારતી ગાઉ, મુરુદયાલ નાગ્યાં ને પાઉ"

"કીર્તન" પણ સજનનો જ પ્રકાર છે. એમાં સામૂહિકતાનો એક વિશેષ છે. જ્યારે સજનમાં વૈયક્તિક સાધના-તત્ત્વ છે, છતાં કીર્તન વૈયક્તિક, તે કીર્તન વૈયક્તિક, ને સજન સર્વદ પછ હોય શકે છે.

વૈષ્ણવો સજન અને કીરતન બન્ને ભેદ કરે છે. સજનનો સાવ હોય તે સજનને સ્તુતવાફનો સાવ હોય તે કીરતન. સજનના પેટામાં સજન, ચૈત્યવંદન, સ્નાત્રપૂજ, રાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, સમર્પણ... વગેરેનો સમાવેશ કરુ છું. કીરતન નીચે મરબી - મરબા - રાસ - રાસડા : એમાં કોઇપણ પ્રકારનો સ્તવનનો સાવ હોય તેવા: યાજ્ઞ, ચણગાર, નારતિ વગેરેનાં પદોનો સમાવેશ કરાય છે. ૧૮ પદોનો વિષય જ્યારે મધ્યાત્મ હોય ત્યારે તે સજન કહેવાય છે. સદ્. શ્રી રામાનારાયણ પાઠક કહે છે કે મધ્યાત્મનો હું વિચારણ મર્થ કરુ છું. તેમાં નીતિ, યોગ, મોક્ષ વૈરાગ્ય વગેરે અનેક વિષયોનો હું સમાવેશ કરુ છું" અહીં શ્રી રા. વિ. પાઠકને મતે સજન એ પદનો જ પ્રકાર છે. એ જ રીતે ધોળ ને કીર્તન પણ પદના જ પ્રકારો છે. સદ્ સમાજમાં ગદાતર્ક પદ, કીર્તન, ધોળ, પ્રભાતિયર્ક, નારતી એ સજનના જ પ્રકારો હતા, કારણ એમાં સક્રિયતત્ત્વપ્રધાન છે. પદનો સામાન્ય મર્થ પગલું મારીશું એ છે. પદ-કીર્તનમાં સપ્રિદાયિક અસર હોય છે. ક્ષણમાં કીર્તન, ધોળ સોફાજીમાં અને પદ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં વિશેષ વપરાય છે.

મધ્યાત્મવાદી સજનોનું સ્વરૂપ મુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સુદર રીતે દર્શાવ્યું છે:

૧૭. મુખો: હિન્દી સાહિત્યકોશ પૃ. ૫૩૩.

૧૮. સરનામો શ્રી ડોલરરાય માંકડ એન.

"The poetry of mysticism might be defined on the one hand as a temperamental reaction to the vision of reality: On the other, as a form of prophecy. As it is the special vocation of the mystical consciousness to mediate between two orders, going out in loving adoration towards God and coming home to tell the secrets of Eternity to other men; so the artistic self-expression of this consciousness has also a double character."

ભજન એ રહસ્યમયી પદાવલી છે. એમાં પ્રહમમાયાનાં રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન છે.

ભજનની પ્રથમ પંક્તિનો વધુ ઓર હોય છે. એને ટેક તરીકે સ્થાપીને ભજનિકોએ એ પ્રથમ પંક્તિને ^{આત્મ સામર્થ્યવાળી} ~~પ્રાપ્તિ~~ બનાવી છે. હેય! સોસરી ઉભરી નય એવી ટેક પંક્તિઓ ભજનગાનીની પ્રથમ અને અદ્વિતીય સિદ્ધિ છે. ભજનમાં પણ ઘણે ભાગે ટેક હોય છે.... આપણા ભજનો માત્ર માર્દવવાળાં નથી, તેમાં એક પ્રકારનું સંમર્પણનું, જગત ઉપર વિનય મેળવનારું, હીન માનવ નબળાઈઓ તરફ તિરસ્કારનું, બીરત્ન અને પ્રકોપનું તત્ત્વ પણ છે, અને તેને લીધે ભજનનોની ટેક ઘણીવાર જખરી ચોટવાળી મળી આવે છે. ૨૦ ઉર્મિકાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ પ્રેરે ઉર્મિ ભજનમાં પણ પ્રધાન છે.

"નરસિંહ મહેતાનાં રાસલીલાનાં, કૃષ્ણભક્તિનાં અને તત્ત્વચિંતનનાં કાવ્યોમાંથી ઘણાં લિરિકો મળી આવશે. એનું જ ખીરનાં પદોમાં અને તે પછી આજ સુધીમાં લખાતાં આવતાં ભક્તિદોરનાં કાવ્યોમાં પણ લિરિકો જડી આવશે. એટલે બધારેમાં બધારે લિરિક તે ભજનેમાં તથા પદોમાં, પછી સોનેટ, રાસ, ગરબામાં, અને પછી કિતરતે કિતરતે ગજલોમાં, મળી આવે..... લિરિકમાં ઉર્મિ હોય જ....."

૧૬. ગુબો. શ્રી રબીન્દ્રનાથ ટાગોર "વન હ-ડેડ પોએમ્સ ઓફ કબીર"
પૃ. ૨૦.
૨૦. સરખાનો શ્રી રા. બિ. પાઠક "અર્ચાની કાવ્યસાહિત્યના બહેણો"

ડો. બી.
હા.
(૬૬)

..... ત્યારે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં લિરિક કોને કહેવા? એમાં ^{અંતર સંગીત} અને છંદ માધુર્યનાનો મેળ તો મળી રહેશે. પણ લાગણીની આબેશનો વધારેમાં વધારે ઉભરો, ઇમોશનની વ્હાઈટ હીટ, સંવેદનાની દગ્ગાડે એવી અનન્યાડ, રસની મદીલી ઓળ, રસરેલની મસ્તી, અને ભરતીનો ઉપાડ, અર્થસૂચક વિસ્તાર અને આખરનો મર્મભર્યો સાર, એ જે આપણે ચર્ચા તપાસી ગયા એ માપદંડથી કસોટતી જે કાવ્ય પાર ઉતરે તે લિરિક." ૨૧

આમ ભજન એ હીમિકાવ્ય કે લિરિક છે. એમાં લિરિકના ધણા અંશો સહજ રીતે આ બિલ્કાર પામે છે.

"નીરખને મગનમાં કોણ પૂમી રહો" - : નરસિંહ : કે

"પ્રભ્મ લટકા કરે પ્રભ્મ પાસે" - : નરસિંહ : કે

"નાચુંગી મેં તો ગિરધર માગે નાચુંગી" કે

મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ" - : મીરાં :

આ નરસિંહ - મીરાંના આ ભજન-પદો સાચા અર્થમાં નખશિખ લિરિક-જાતિમાં ગણી શકે એવા છે. ભજનમાં લિરિકનાં લક્ષણો મળી રહે છે :

"લિરિક યુરોપીય, એથી એમાં તત્ત્વો આપણે ત્યાં એમ કહી શકાય નહિ. એ-સાઈકલોપિડિયા — વાળો કેશ કહે છે, મનુલાલ પણ કહે છે. લાગણીના ઉભરા તો ચારે કોર સદા કાળ, ઉભરાતા જ — આવ્યા છે, અને કાવ્યો લખાતાં રહ્યાં છે. લિરિકનાં લક્ષણોમાં તર્ક અને બુદ્ધિનો અંશ પણ ન રહે એ રીતે લાગણીનો ધોધ વહે, એ ચાદ રાખીએ તો મીરાંનાં ભજનોમાં તીવ્ર ઉરકેરાયેલી લાગણી જોવા મળશે. ધણું જેવાં પદો ગુજરાતીમાં છે જે અભાનાવસ્થામાં ચા કેવળ આર ચેતનાની સભાનાવસ્થામાં સ્ફુર્યાં અને લખાયાં છે. ઇશ્વરની આરાધના કરતાં જાતને ખોઈ, ભાન ભૂલી, ઇશ્વરસ્મરણમાં ત-મય થઈ પદો લલકારાયાં છે". ૨૨.

૨૧. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા "લિરિક અને લગરિક" પૃ. - ૨૧.

૨૨. સરખાવો : શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા ભજન.

છતાં પણ ચાદ રાખવાનું છે કે સર્વ ભજનસાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે "બધાં જ ભજન લિરિક ન હોઈ શકે" મર્યાદામાં

ભક્તની સ્થિતિ "મૂગાના મોળ કે સ્નાન જેવી" છે. ગાલી - સ્થિતિમાં સહજભાવે સ્વાનુભવની અસિલ્ચકિત કરતાં હીમ્નિ-ઉકેલ-ઉત્તમ માધ્યમ બની જાય તેને ભજન કહી શકાય. ભજનમાં ભક્તનું - આત્મલક્ષીપણું સર્વજનસંબંધે હોઈ સર્વનો સ્વાનુભૂત ભાવ બની રહે છે.

આપણાં મોટાભાગનાં ભજનો આત્મલક્ષી છે. ચોટ લગી, લગની લગી, મદિયલો જાગ્યો, ઝેરાતમા મોયો, જાત ખોઈ - અતિરસમાધિમાં ઉતર્યાં, પ્રભુનો દર્શન પાચો, જેનો અનુભવ કે આભાસ થઈ રહ્યો, અને જે વાણીમાં ન કહું જાય..... જે પટનાતો કબિએ પોતે જ અનુભવી અને કહી, જેને આત્મલક્ષી ચા સ્વાનુભવની જ કૃતિ કહેવી રહેશે. જેટલે લિરિકમાં વધારેમાં વધારે લાગણીનું વ્યક્ત થવું જોવા - મળે છે, તેમ ભજનમાં પણ મળશે.^{૨૩} આમ ભજન પણ લિરિક-હીમ્નિત બની રહે છે.

ભજનમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષીપણાની ભેદરેખાઓ દોરવી પણી વાર મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જેટલે આરતી^{૨૪} અનુભૂતિ સુધીનાં અસિલ્ચકિતનાં સિન્ન સિન્ન સંકુલ સોપાનો પૂર્વકરણ કરતાં સાંપડી શકે છે. અનુભવ અને દર્શન એ બેનો સંયોગ ભજનવાનીમાં છે. એ દૃષ્ટિએ આત્મલક્ષી - ભજનોમાં આત્માનુભવ છે તે સર્વાનુભવગમ્ય બને એવું પરમદર્શન હોય છે. આમ ભજનનો આત્મા એ ભક્તનું અનુભૂતિમય દર્શન છે. શબ્દના દેહમાં કેટલી ચેતના છે એ માણવું હોય તો આપણે ભજનો ગાવાં જોઈએ. શબ્દના માધ્યમ દ્વારા નાદની ઉપાસના કેટલી તીવ્રતમ બની શકે એનો અનુભવ ભજનની રૂકમાં થાય છે:

૨૩. સરખાવો: શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા. જનન. પૃ. ૨૧

"એને બાપજી સજન વિના મારી ભૂખ ન ભાંગે ને

સમરણ વિના તલપ ન જાય"-હરજી ભાઠી

સજન એ પદ હોવાથી એય-સ્વરૂપ છે. એને ગાતાં ને માણતાં
સજન-મંડળોમાં આપણે કરીએ તો એની શબ્દાવલી સાવાયને નાદચકિતમાં
સંમીલિત કરતી જણાયે. સજનનો પ્રત્યેક શબ્દ સાચા સજનિકને તો -
પરમાત્મારૂપે, પરમજ્ઞાનરૂપે ભાસે છે એટલે સજનની શબ્દચકિત એને મન ગમે
તેટલી અટપટી ને દુર્બોધિ હોય તો પણ એનું અંતઃકરણ પ્રભુને પ્રત્યક્ષ કલ્પીને
ભાવાઈ બની જાય છે. એક અણ્ણ અક્ષરજ્ઞાન વિનાના સજનિકને કહ્યું દુર્બોધિ
નથી લાગતું. સજનનો પ્રત્યેક શબ્દ ભણેને દુર્બોધિ હોય પણ ગવાતાં સજનની
હલક - નાદ - એના હૈયાની સરગમને અનુભૂતિની ચેતનાથી સ્પર્શિત કરી
દે છે. નાદચકિત જે સજન દ્વારા પ્રભુના સ્વરૂપનું : નિર્ગુણ કે સગુણ :
દર્શન કરાવે એને સજનિકો સાચા સજનનું ધ્યેય માને છે. આ રીતે ભાવ,
શબ્દ કે પ્રતીકાર્થો સજનમાં પાઠ્યસ્વરૂપમાં ગમે તેટલા દુર્બોધિ હોય તો
પણ એ સજનો ગવાય ત્યારે દુર્બોધિ લાગતા નથી. સજનિકોની દુનિયામાં
એક પણ સજન દુર્બોધિ ગણાતું નથી. પરમ તત્ત્વ પરની શ્રદ્ધા અનુભૂતિ,
એની અભિવ્યક્તિ અને ગાન એ સજનનું પ્રાણતત્ત્વ. એમ અણ્ણ સજનિકો પણ
સહજભાવે માનતા હોય છે. સાચા સજનિકને મન તો સજનસક્ષ્ય એક જ છે
ને તે પરમસ્વરૂપ-પરમાત્માનું દર્શન. "ગુજન ચિર ને પિંજર ફાની" એમ
કહેવામાં "ગાન એ જ અલખની અભાન નાદમયી કલિકા જ" કહેવામાં
આવી છે. આમ સજન એ ગાનરૂપ નાદમયી અલેક્ષિકા છે. એની -
દ્વિતિના ચમકારા ગેવઢાળોમાં જ અનુભવી શકાય છે, ગેવઢાળોમાં જ
સજનનું ભાવપ્રાકટ્ય પૂરેપૂરું શક્ય બને છે. પ્રસિધ્ધ સજનકવિ શ્રી દેશજી -
પરમાર કહે છે: "સજનવાણીના સ્ફોટમર્મે એના લલ્લવિલયમાં રહ્યા છે,
એને તેથી જેઓ સજનને માત્ર આજની કવિતા પેઠે મનમાં કે મુખથી-

-વાળી જ્યે તેમને સજનનું લોકોત્તર સાવપ્રગટ્ય કદાપિ પૂરેપૂરું થવું નથી" ૨૩
 મહીં સજન એ અલ્પમનું જ્ઞાન કે અલ્પજ્ઞાન છે, અને "અલ્પ નિરંજન સ્વરૂપ-
 વાણીથી પર છે. પરંતુ જે વાણી એ સ્વરૂપને લખ અને સાકાર કરે તે -
 સજનવાણી છે; અને જે ચબ્દ મનુષ્ય જ્ઞાતી માત્મરૂપના રહસ્યને છંદુ કરે તે
 સજનવાણીનો "ચબ્દ" છે. મામ સજનવાણી કવિતાથી જે ઉપા અર્થમાં
 "માત્મનઃ કલા" છે; અને જે માત્માની કલા છે તે મોજસ્વતી જીવનકલા તો
 હોય જ. એટલે સજનની વાણી ભક્તને મન સા ઢિલ્વનો વિલાસ હોતી નથી. "૨૪.
 મામ સજન અલ્પ એવા નિરંજનના સ્વરૂપને વર્ણવવા કે પામવા માટેનું જ્ઞાન
 છે. આ સજનમાં મનુષ્યના કારનું અને વિશ્વાત્માનું જ્ઞાન દ્વારા મનુસંધાન
 છે. માથી જ સજનની એક વ્યાખ્યા આવી પણ કરવામાં આવી છે: -
 "વિશ્વાત્મા સાથે મનુષ્યના કારનું આ જ્ઞાન દ્વારા મનુસંધાન એ સજન" ૨૫.
 અને આ જ્ઞાન પણ ભક્તહૃદયનું સહજ જ્ઞાન છે. આ રીતે ભક્તના માત્મામાંથી
 એ પ્રકટ થયું હોવાથી સજન "માત્મજ્ઞાન" છે; અને લોકહૃદયમાંથી એ પ્રકટેલું
 હોવાથી 'લોકજ્ઞાન' / ^{૨૬}તેથી સજનનો મહિમા થયો છે. માથી સજનને -
 લોકજ્ઞાન-માત્મજ્ઞાન કહ્યું છે. ૨૬. આવી સજનવાણી માતમરાખી કવિના
 દર્શન જેવી હોવાથી "સાક્ષાત્ માત્મશ્રી" છે.

૨૩. દે. પ. 'રામસાગર' --- પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૩.

૨૪. " " " પૃ. ૩૬.

૨૫. મકરંદ દાસ : "સંસ્કૃતિ" માર્ચ ૧૯૬૮ પૃ: ૧૧૭.

૨૬. "સજન એ પિયઝરીતિની માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ કવિતા નથી, અને નથી
 શાસ્ત્રીય સંગીત. એ છે લોકજ્ઞાન-માત્મજ્ઞાન: જેમાં પ્રલંબ સ્વરના -
 લય અને લલકાર છે; જેમાં મેધગર્જન જેવા આરોહ અવરોહના ગડગડાટ
 અને યડયડાટ છે; જેના હૃદયની વાણી નાસિમાંથી આકાર લઈ ક્ષણ
 સ્વરણીણોમાં રચાઈ જાય છે. ઉપર ચડતી ને હીતરતી પડતી... જ્યાંનક
 પાછી નાસિમાં અલોપ થાય છે." ----- દે. પ. "રામસાગર" -

-પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૩

આત્મદર્શી ભજનિક જાણે એના સમસ્ત મંતરની, ચેતનાની કેડીએ કેડીએ ખૂંદી વળે છે: "આ સહજ ગાન પછી સાનિક પથિકને અતિરચાત્રામાં પ્રેરતું રહે છે. છેક વૈદિક ઋષિથી માંડી આપણો ગામડા ગામનો ભગત માનવ ભજનો હીલટથી ગાતો આવ્યો છે. અને પુરાણો સાગવતો કે ગાજના ભજનિકોની મંડળીમાં ગવાતાં ગિલાતાં આ ભજનો અખંડ ધરતી ખૂંદી વળે છે." ૨૭. આમ ભજનો ગવાતાં ગવાતાં કંઠોપકંપ બહાઈ છે અને એ રીતે ભારતના પ્રતિપ્રતિની ભજનવાણી જૂની લાગતી નથી. જાણે કાલે સવારે જ એ ભજનો લખાયેલાં ન હોય એમ લાગે છે: "અને સંતોએ આવી ઘેરી ઘેરીને પર પર ઝૂકી પડતી પ્રેમધટા વરસાવવામાં બાકી નથી રાખી. માનવ ભજનોની તેમણે ઝૂક બોલાવી છે. આ સંસારની ભંગુર વાડીમાં એમણે અમરભોમના અંબા વાવવામાં પાછું વાળી નોચું નથી" ૨૮.

"અંબો અમર છે રે, અંબો કો"ક ભોમને ભાવે રે:

કો"ક ભોમને ભાવે રે, ઉનકા જનમ સુધરી જાવે રે."

અંબાનું આ બીજક ભજન કેવું ભક્તિમય છે!

"અમર ઘેરથી પડો મગાનો હેતેથી હેલ્યું ભરાવો.

નૂરત સૂરત દોનું રાજો પાણીઆરી, પ્રેમથી પીવરાવો."

અહીં ભજનનું ભાવતત્ત્વ કેવું સાતીમળ છે એનો ખ્યાલ આવે છે.

અમર કુલનું સિંચન ને નૂરતા-સૂરતા એટલે કે પરમ ન્યોતિની એકલીનતાની

પાણીઆરીઓ એની સચિણ્ણહારી-એમ અંબો ઉઝરે ને એની કલશુતિ-

ફલે "હાકેમના હજૂરી" થઈ રહેવાનું અહોભાગ્ય સંપડે.

ભજનસાહિત્યે ભારતીય આધ્યાત્મિક જીવનને અખિલાઈપૂર્વક

પચાની લીધું છે. ભજન એ ભારતની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનું જીવંત પુણ્ય છે.

૨૭. શ્રી મકરંદ દેવે "સંસ્કૃતિ" માર્ચ ૧૯૬૮ પૃ. ૧૧૭.

૨૮. " " " " " "

—એનું તત્ત્વજ્ઞાન અનેક વિધિશાખા પ્રણાયાઓથી સભર છે. એમાંની જીવન-
દૃષ્ટિમાં અનેક પથોનું સ્પર્શ-છ મીલન છે. એમાંની પ્રતિ પ્રતિની ભાષા
બોલીના ચલણી સિકકા જેવા ચબ્બો ભાષાની ધાર્મિકતા, અને સામર્થ્ય
પ્રકટ કરે છે. ભજનો તો મધ્યકાળમાં પુરાણો, વેદો, ઉપનિષદો અને સમસ્ત
ભારતીય તત્ત્વદર્શનના નિયોક્ત રૂપ છે.

"નહી રે મેરુ ને નહી મેદિની, નહોતા જે" દી ધરતી યકાશ રે:

ચાંદો ને સૂરજ જે" દી દોચ નહોતા, તે" દી મારો ધણી આપો આપરે:

પીરને પોકારે મુંજા ભાવરાં જ. " —જેસલ-તોરલ.

ધરણીનો પહેલો ધરમજ જૂનો રે:

તેદી" ચાંદો સૂરજ દોનું નહી, પણ પવન, પાણી, આકાશ નહી:

તેદી" નિરંજન નિરાકાર હતાં હાં..... માર્કંડ રૂપિ

—આવી રત્નકણિકાઓ જેવી ભજનપદ્ધતિઓથી આધ્યાત્મ પુરુષની
છબિ અને કૃતિ અહીં પ્રકટ બની છે. ભજન એ હૃદયભોમનો ચાર્ત પુકાર છે.
એમાં ચાર્નવ છે, ચારાધના છે, અને એ પછી અધ્યાત્મ પુરુષ સાથેનું —
અનુસંધાન છે. અનુભૂતિનું પોત બાણીથી પટ્ટ બનીને ભજનરૂપે વહે છે ત્યારે
ચબ્બ એ અર્થદ્યોતક દૂત નથી બનતો પણ મંત્ર બને છે, આથી એ ભજનને
ઠહોરવા અઠાર વરણ આવે છે:

"અઠારે વરણ જેને ઠહોરવાને આવે" —નરસિંહ

"રામ સુમર, રામ સુમર, રામ સુમર ભાઈ ।

રામ નામ સુમરન બિન બૂડત ભલમાંહી । —કબીર.

શમનામની રટણા કે કૃષ્ણનાં કીર્તનો એ મધ્યકાલીન

ભક્તિમાર્ગના સૂરો છે, જેમાં મૂળી શોધનારને કદાચ વેદમાંથી ભક્તિનાં
તત્ત્વોનું દર્શન થાય. વેદમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ જુઓ, એ મધ્યકાલીન ભક્તિ-
કાવ્ય સમી નથી લાગતી?

કેસી
૧૫૬
(૨૩-૫-૫૫)

ત્રોતાશમિન્દ્રમવિતારમિન્દ્રં
 હવેહવે સુહવં શૂરમિન્દ્રમ્ ।
 હવ્યામિ શક્તિં પુરહૂતમિન્દ્રં
 સ્વાસ્તિ નો મધર્વા દાત્વિન્દ્રઃ ॥

પ્રાસંગિક: ૬૧૪૭૦૧૧, સામ ૩૩૩

અર્થ ૭૧૮૬૧૧, શુક્લ ય. ૨૦૧૫૦

ત્રોતા ઈંદ્રને, અવતારી ઈંદ્રને, નારંબાર આનાહન અપાતા શૂર ઈંદ્રને
 હું આનાહન આપું છું. પરમ ઉદાર ઈંદ્ર અમારું કલ્યાણ કરો.

આ વૈદિક ભજન ટાંકી બેળાળના બિહ્નના સંશોધક ડૉ. -

અભિનાશચંદ્ર બોઝ ભજનનો વિકાસ કેટલો નૂનો છે એ દર્શાવવા માંગે છે.

"ભજ ગોવિંદ" એમ ઉચ્ચારણ કરતાં શબ્દો વૈદિક ઈંદ્રનું જ
 વૈષ્ણવ સ્વરૂપ ગોવિંદ બને છે. એની પ્રતીતિ ભક્તિમાર્ગના વિકાસમાં
 નોંધનીય છે. અને પછી તો ભજનમાંનાં નારંબાર આવતાં પાત્રપ્રતીકો
 જેવાં કે રામ, કૃષ્ણ, રાધા, ગોપી, વિષ્ણુ, ગોપાલનાં નામો અનેક પૌરાણિક
 સંદર્ભોમાં ભજનમાં ગૂંથાયા છે.

પ્રેમ, પરમાત્મપ્રેમ જ અમૃતત્વનું સાધન છે. કારણ પ્રેમમાં આત્માના
 સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અમૃતત્વ એ આત્માનો નિત્યસિદ્ધ
 સ્વભાવ છે એનો અનુભવ કરવો એ જ અમૃતત્વની દશા છે. આ દશા -
 જ્ઞાનસાધ્ય છે, ક્રિયાસાધ્ય નથી. આત્માનો સાક્ષાત્કાર ભજનમાં
 ભજનિક કરે છે. આ રીતે નિરંજન સ્વરૂપની ઉપાસના કરતાં ^{કરતાં} આત્મ-
 સાક્ષાત્કારની ઝાંખી કરતો હરજી ભાઠી ગાય છે:

"ગુણ બખાણું અતિ ભારી અલક રા, ગુણ બખાણું અતિ ભારી રે:

સંકટ કાપો, સહાય માનું, નકલક નભ જ ધારી"

આ સાવળ રામદેવીરને અનુલક્ષીને લખાયેલી છે.

ભજનમાં સંત ને ગુરુમહિમા અપાર છે એને માટે મીરાં કહે છે:

મારગમે તારણ મિલે, સંત રામ દોઈ

સંત સદા શીશ ઉપર, રામ હૃદય હોઈ ॥

ભાગવતની સંતસાધુ મહિમાની વિચારધારા મધ્યકાલીન ભજનપરંપરામાં ઓતપ્રોત બની છે:

તિતિક્ષ્ણઃ કારુણિકોઃ સુદૃઢઃ સર્વવૈરિણમ્ ।

અજાતશત્રવઃ શાન્તાઃ સ્વાર્ધવઃ સાર્ધભૂષણઃ ॥

—ભાગવત, કપિલ - દેવહૂતિસંવાદ

"શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ

જેના બદલે નહીં જૂતમાન રે." — ગંગાસતી

"સતસંગનો રસ ચાખ, પ્રાણી તું તો, રામ રૂદેમાં રાખ"—દયારામ

"સન્તન સંગ બેઠિ બેઠિલોક લાજ ખોઈ " — મીરાં.

અર્થ તું વિગલન થતાં ભજનમાં જીવ-ઈશ્વરનો ગણેદ અનુભવાતી પરમ સૌંદર્યની ઝાંખી થાય છે. ત્યારે "મધુ વાતા જ્ઞતાયંતે મધુ શરન્તિ સિન્ધવઃ" નો ભાવ જન્મે છે. ભજનની ભાવસૃષ્ટિ મંગલ-મધુ-દર્શી છે. એ સૃષ્ટિમાં મધુ રાગ દ્વેષ, બેર, ઝેર, બિરહ, પ્રેમ, એમ સારું-નરસું બધું — મંગલ્યમય બની જાય છે, ત્યારે મંદર બહાર બધે મધુરતાનું દર્શન થાય છે, જીવનમાં માધુર્ય સિવાય કશાનો અનુભવ થતો નથી. પુષ્ટિમાર્ગનું "મધુરાષ્ટક" ચાનું સાક્ષી છે, અને બીજાં અનેક ભજનોમાં પણ ચાની પ્રતીતિ મળી રહે છે. એટલે જ ભજનનો આનંદ કેવળ કવિતાના આનંદની માફક "પ્રહ્લાદસહોદર" નહિજ પણ સ્વયં પ્રહ્લાદની પ્રહ્લાદની આ ભજનિકોને મન ભજન એ પ્રહ્લાદસહોદરરૂપ પ્રહ્લાદમય છે. પ્રહ્લાદની આ વ્યાખ્યા ગુચ્છો:

પ્રજાનંદરસાવનન્તગુણિતો રમ્યો રસો વૈષ્ણવઃ ।

તસ્માત્ કીદિગુણોઞ્જવલ્લમધુરઃ શ્રી ગોકુલેન્દ્રો રસઃ ॥

—સ્વાર્થભુવચાગમ

બોધધર્મની મૂળભાવના જ્ઞાન-વૈરાગ્ય પ્રધાન તથા નિવૃત્તિ-મૂલક હતી. એ ભાવના ભજનોમાં અનેક સ્થળે જુદા જુદા સ્વરૂપે છે એટલે એમાં કેટલાંક ભજનો નિર્વેદ-વાણી જેવાં પણ લાગશે. "સર્વદુઃખ, સર્વ ક્ષણિક, સર્વ ક્ષણિક, સર્વ મિથ્યા"ની ભાવના વ્યક્ત કરતાં ભજનો પણ આપણે ત્યાં છે.

"પાપ તારુ પરકાશ જાડેજાધરમ તારો સંભાળ"—જેસલ તોરણ —અને પછી નિર્વેદની જગ્યાએ જેવી જેસલની પ્રશ્નાત્તાપ વ્યક્ત કરતી ભજનવાણી આપણા હેવાને આફે બતાવે છે.

આમ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, પ્રાર્થનામાં પદો એ ભજનના નામથી શ્રીગણી શકાય તેવી રચનાઓ છે. ભક્તનાં જીવન વ્યક્ત કરતાં આપણા મધ્યકાલીન આખ્યાનોને કેટલીક ગરબીઓ પણ ભક્તિના ચિંતનથી સભર છે. એ દૃષ્ટિએ કેટલાંક જૂનાં કથાભજનો ભજનસાહિત્યમાં એક સચિસ્તર અધ્યયન બની રહે એટલાં ખેડાયેલાં છે. એમાં ગોપીચંદ, ભરથરી, ગોરખનાથ, મહાદેવનાથ, ના જીવનપ્રસંગો પણ ભજનકથાના વિષયરૂપ બન્યા છે.

"ઉજેણ તો નગરીનાં રાજા બેસણાં, ધારાનગરીમાં રાજ જ,

તેડાબો જોશી ને જોબરાબો ટીપણાં, જોબરાબો બાલુડાના જોશ જ.
ભરૂંભરીનું આ કથાભજન જુઓ કે ગોપીચંદનું આ કથાભજન જુઓ:

"ભૂલ્યો રે ભૂલ્યો રાજા સત રે ગોપીચંદ, પિયુ પરદેશ ન જાના જ."

મુસાત સે પરદેશો રાજા, નવસે કુંભારી ને તેના નિસાસા તમને લાગશે જ.

જે રે જોગીડે તારી મુંડી હશે ને સોય-જોમીડા મરી જાન્યો જા"

આમાં અસિદ્ધાપ સાથે તીવ્ર વૈરાગ્યની ભાવના અને સંસારની ભોગવાસનાનો તિરસ્કાર પડીભર માણસને નિર્વેદ જ-માવે છે ને સંસારની અસારતાનું ભાન કરાવે છે. રહ.

રહ. "વૈરાગ્યની રંગતમાં રંગાયા પહેલાં ભરથરી-પગિલાનો એ મસ્ત-ભોગશૂંગાર: બાણું લાખ માણવાના એ રસિક રતિરમણનો નિત્ય અભિનય એનો મધુર મુંજાર: પ્રમદા અને બલ્લભા એક ઠાણિયા સાથેની-

"મુને હારે રે લેતો જા રાજા ભરથરી ।

કે"હુલઈ માનોને મા"રાજ, કે"હુલઈ માનો દીનાનાથ, મુને.

દીપને ઝોલો લાગ્યો પવનનો, નરને ઝોલો લાગ્યો નાર"રે:

સતને ઝોલો લાગ્યો સહનનો, મૂરખને ઝોલો લાગ્યો રેન રે."

— ભરથરીના ભજનમાંથી

આ પિંગલાની આર્જવભરી અણુ-બિનતીઓથી પણ રાજા નિહકપ છે. ત્યારે બળી રાજમાતા ને બહેનની સ્થિતિ કેવી છે?

"માતાજી હોભા પગને પેંગડે, બેલી ઝાલે પોડાની વાધ રે,

પીંગલાવતી બોળા પાપરે મે"દુ કેરોને મા"રાજ રે મુ ને."

પડીક બિલબો આપણા શે"રમાં ભોજન બનાવું કંસાર: ત્યારે—

"તારા રે ભોજનને રાણી ઢીલ પણી,

સંધ મારો હાલ્યો રે કેદાર... મુને."

કહેનાર રાજા પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિહકુર આપણને લાગે છે: પણ ત્યાગ — વૈરાગ્યની ગયલ સ્થિતિનું દર્શન પણ આ ભજન કરાવે છે. અને ક્ષેત્રમાં વેદના, વિલાપ ને શબનનો નિર્વેદ કેમો સજીવ બને છે ।

—કામકલા ને રતિલોહુપ પતિ સાથેનો છૂપો પ્રણય-ઉચ્છેદ, ને ક્ષેત્ર — પ્રણય-પદ્ધતિ એ ભોગ-તરુવરનો બેઠકાના પ્રકાંઠ ઝંઝામાં નાશ: એ પછી ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભગ્ની-કાષાયકથાનું એ રાજર્ષિનું પરિધાન: કામિની-માનિનીને "મૈયા" કહી તેની પાસેથી એક "બટકું"અન્નટૂકડા"ની વાંચના: બારસે પરણેતર ને સોળસે કુંવારી નારીની એ ત્યાગ — સમયની.

આક્રંદભરી વેદના, પછવાડે ગુરુ ગોરખની બિલ્વ યવાથી સંભળવી પડતી બક્રવાણીના થીપિયા-સોટા: એ સહુ ત્યાગ-લોકકથા સોરઠ-ગુજરાત તો શું પણ ભારતના પ્રતિપ્રાતની પ્રજાને વૈરાગી રાગના ખ્યાલા પાઈ જાય છે; ને કારુણ્યનું મેરુતું શૂંગ તો ત્યારે આવે છે કે ત્યારે એ —

વિછોડાક્ષેત્રી વિપ્રલબ્ધા, રુદનમય પ્રલાપમાં એના નાથને એની હારે લઈ જવાની બિનવણીઓ ને આરઝુઓ જુવારે છે. ત્યાગી રાજવી ને વિરાગી વામાનો એ બલબલતો વિલાપ અનેક વિલાસી આત્માઓને પડી બે પડી તો વૈરાગ્યના સ્મરણ તરફ દોરી જાય છે. મોટા મંધાતાના સાબૂત આત્માને પણ મોગાળી નાખે એવું એ ભજન છે. "સુધશિ"કૃત

— "રામસાગર"માં અક્ષય અને આરાધમાંથી
પૃ: ૧૬

"હાટમાં રૂંદે હાટવાણીયા, ચોરે રૂંદે ચારણસાટ રે,

રાણીયું રૂંદે રે રંગમોલમાં, દાસિયું રૂંદે રે દરબાર - મું ને,

ગેરુમાં રંગ્યા રે ઇચલ ધોતિયા, પેચો ભગવો લેખ રે:

ધૂણીપાણીની સેવા કરું રે જેના વિદ્યાતાના લેખ રે- મું ને."

"ભોગપરાયણ વિદ્યાનીના પિંજરામાંથી છૂટવાનો એવો જ વૈરાગ્ય

ભરથરીના રૂપમાં રાજા ગોપીચંદના નામ ઉપર છે:

"આણું બાળ માળવાનો રાજ,

વેલૂડી ગુજરાતનો રાજા: ગોપીચંદ જોમી બન્યા છા 1"

.... ભરથરીની જેમ આ ગોપીચંદ પણ પટરાણી પિંગલા પાસે
શિક્ષા માગવા ગાય છે. ને ભરથરી પિંગલા જેની વડછડ બંને વચ્ચે પાય
છે. પણ અહીં આ પછી તો ચાર જુગના જન્મસંધિયારાની સૂઝ ગોપીચંદને
જાગે છે. એટલેટલા જુગના પંથસંધિયારા ને જીવનસંધિયારા, છતાં "રાણી!
તમે આત્મ-વકાઈ ન વેંદારી શક્યા" તેનો ઊંડો ઓરતો વ્યક્ત કરે છે.

"દિનકા સંસારો રાણી! પૂરવ જનમના"

... રાવણહથ્થાના મહારાધેરા તાર ન્યારે જાગીને આ ભજન
ઉપાડે છે ત્યારે તો શહેર-ગામડાના કંઈક લોકના કામ કામને ઠેકાણે
રહી જાય ને બધાં વ પોતાને ગોપીચંદ-પિંગલાના ક્યારાનાં ફૂલ -
કલ્પીને ઇનાંઈનાં બે અંધુડાં સંસારની આપદા-ભઠ્ઠી પર નાંખતાં જાય."

-----"રામસાગર" પૃ: ૨૧

ભજનની સાવસૂચિ આવી આત્મચિંતનથી, જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી ને
દુઃખથી અસાર સંસારલીલાના નિર્વેદથી સભર છે. માટે જ ભજન કઈ
રીતે પ્રકટવું હશે એની એક કલ્પના "મકરદ દને" આપ કરે છે:

"ભજનની શરૂઆત આવી એક ભયંકર નિરાશાથી પાય છે. આ
દુનિયાના સર્વ ભોગોની સ્વભાવગુરતા દીવા જેવી દેખાઈ આવે છે. કોઈ
અભિનાશી તત્ત્વના આધાર વિના માણસનું મન અભકાઈ પાય છે ત્યારે

"નનિત્ય, અણુર્થ લોકે ઇમામ પ્રાપ્ય સજસ્વ મામ" કહેતો કોઈ તારનારો મવાન સંભળાય છે. નિત્ય વિલસતા સત્ય, શિવ કે શુંદરના - કિનારા ભણી માણસની મીઠ મડાય છે. બીજા હજાર પ્રલોભનો પડતાં મૂકી એક માત્ર એ જ પ્રાપ્ત કરવા પછી તે તીવ્ર રેવે પડે છે"

પરમાવાણી એવી અનેકવિધ વાણીસ્વરૂપમાં વિલસતું કાવ્યરૂપ છે. ભજનનો શબ્દ

ભજનનો શબ્દ એ સાધારણ શબ્દ નથી. એ શબ્દ પણ ભક્તના જીવનમાંથી ચેતન મેળવીને જન્મ્યો છે. એટલે ભજન શબ્દવેધી વાણીની ગરજ સારે છે. પ્રત્યેક સાબને જીવીને જન્મેલો શબ્દ એ ભજનની વાસ્તવાનુભૂતિનું નિદર્શક છે. અનુભૂતિની તાજગી તો ભજનના પ્રત્યેક શબ્દમાં ફૂલની જેમ ફોરે છે. સાબની સર્વાંગિયુદ્ધર અભિવ્યક્તિ તો શબ્દ જ કરે છે. એ રીતે ભજનમાં શબ્દનું સ્થાન વિચારવા જેવું છે. અલંકારોની વિલક્ષણ જમાવટ તો ભજનમાં મળવાણી જેવું સ્વરૂપ જન્માવે છે. યુગયુગની અનુભૂતિ અને સાબલપત્તિનો ચિરંતન વારસો તો ભજનમાં વપરાયેલો શબ્દ ધરાવે છે એટલે જે પ્રતિપ્રતિની ભજન સૃષ્ટિમાં ચોમની પરિભાષાના શબ્દપયર્થો ને પ્રતીકો કે કલ્પનો એક નહું જ પરિમાણ રજૂ કરે છે. પરિણામે, ભારતની ભજનપરિભાષા લગભગ સમગ્ર ભારતની જાણે એક જ હોય તેવી જેવી લાગ્યા કરે છે. શબ્દની અભિધા, લક્ષણને વ્યંજનાશક્તિની ચરમ સિદ્ધિ તો ભજનમાં છે. શબ્દસિદ્ધિનું સાચું દર્શન જેમ પ્રત્યેક ઉત્તમ - કવિતામાં થયા કરે છે, તેમ ઉત્તમ ભજનમાં પણ થાય છે. ભજનને ઉત્તમ કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે સ્થિર કરનાર જો કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે -

"પ્રજ્ઞાનદસહોદર" અક્ષરપ્રહ્મરૂપ શબ્દ છે. એટલે જ કહેવાયું છે ને કે

શબ્દપ્રહ્મણિ નિષ્ક્રાંતઃ પરપ્રહ્મા ધિગચ્છતિ ।

એક કવિએ ભજનવાણી ચંદ્રે કહ્યું છે:

"ભજનની માણીને પોતાનું પોતીકું સ્વરૂપ છે, લોકલક્ષ્યનું એ બિરલ વ્યક્તિત્વનું કાવ્યસ્વરૂપ છે: એટલે એની બાનીનો પણ કડીબંધ ઇતિહાસ છે. બાનીની ભોમકાને એ પોતાની કોટિઓ છે, લક્ષણો છે, શૈલી છે. કિલસૂકી છે, ઢાળ છે, ઢાળનો લય છે, શાંતિ છે ને સમયના તાર છે. એને માયલે ગાળે ચાતમનો એકમેળ - તાર ને ગાયકના કંઠનો સ્વરતાર છે. એ બાનીમાં પ્રકૃતિ ને પુરુષના એકમેળ, જીવનની એકરસતા અને એકમયતા છે."

-સુધર્મ "રામસાગર" પૃ: ૧૦

ભજનમાણી આમ માધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓના નિર્મળ મનોહર - પ્રતિબંબોની છે.

ભજનમાણી પાછળ સતિયા સંત જનોનું સત તગતગતું શબ્દરૂપે ઝળહળે છે. ખરી રીતે તો "શબ્દ" એ અનુભૂતિનું જ પ્રતીક છે એટલે એ "શબ્દ" ભક્તલક્ષ્યનો હોય કે કવિલક્ષ્યનો સહોદર હોય પણ "શબ્દ"ની ઉપાસનીમાં તો કવિ ને ભક્ત-ભજનકાર બંને એક જ સર્જકકોટિમાં આસન જમાવનાર છે. આથી જ ભક્તને પ્રથમ ભક્ત ગણવો કે પ્રથમ કવિ ગણવો એના - પ્રશ્નલેદનસ્થાને છે. લેદ જો હોય તો તે કેવળ અવસ્થાલેદનો છે. એક સાધક અને સર્જક ઉભય છે, જ્યારે બીજો કેવળ સર્જક છે. અંતરતમ ચેતનાનાં ઉડાણમાંથી પ્રકટતી શબ્દાવલિ જે લય સાધે છે એમાં અનુભૂતિ સાહજિક સ્વરૂપે જન્મ લેય છે.

ભજનનું સ્વરૂપ જીવશિર્ષ સંબંધ નેટલું સૂક્ષ્મ, વિવિધ અને ભવ્ય છે. વાયુ અને તેજના સાગર જેમ ભવના અને ભજનના એ સાગર છે. જીવ એ સૌનો સકરી છે. ભજનસાગર એ બીર, કરુણ ને શૃંગાર, શાન્ત ભયાનક ને અદ્ભુત, આદિ રસોના ઉલ્લાસથી ભરેલો છે. જીવ એનો "માણીગર મરજીનો" છે. પણ તેજ ને વાયુના સાગરનો એ સમ્રાટ જેમ અવકાશનો પારાબાર છે તેમ ભજનસાગરનો ચક્રવર્તી બિરાટ નિરંજન નિરાકાર પરમાત્મ-તત્ત્વ છે.

—ભવસાગરનો ધબ્બો જીવ ભજનસાગરમાં તરતો પાવ છે. પણ તેની સુરતા તો પેલા બિરાટને ઝંખતી રહે છે ના સુરતા ભજનાનંદ દ્વારા તેને રામરસનો અનુભવ કરાવે છે.^{૩૦} ૩૦.

ગહીમા ભજનમાં પ્રકટતાં જીવ-સિવના અદ્વૈતેનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત પાવ છે તો સમર્પિત માટે ભજન ગામ સમૂહગત ગાન પણ છે. ગાવા સમૂહગાન માટે મળવાનો મહિમા માર્ગ પથની ભજનવાણીમાં બહુ જ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થયો છે. એમાં સામુદાયિક મિલનને માટે મળવું એ માટેનો પારિભાષિક સ્પષ્ટ છે: ગામો, જમેલો, જમેયો કે ગત્યગમ:

"ગત્ય ને ગમ્યાં હીસાં મારે અમલે, એ તમે રે"જો "રેજો રૂડા ધરમે દેવાને"

"સાન ને પુન્યનાં ફળ રૂડા પામ્યો, કાળ મેલીને રમે મેલો રે હાં....

ધૂલની સંગતિયું તમે પરહરો, કરોને મેજો રૂડા સાધુ તેડો રે હાં....

નર ને નારી તો તરો." લાભગાઈ

એ ના ગત્યગમમાં તો: "નાસા તે નિરસે યથા, કૂડિયા કિનારે બેસી રિયા

ના રીતે ગત્યગમમાં સામૂહિક ભજનગાન માટે મળેલા સામાન્ય ને સ્વામાન્ય ભક્તજનો પાવન પાવ છે. ગહી ગામણને ભજનનો સામુદાયિક ગાન મહિમા કેટલો મુજા હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે.

ભક્ત તથા નવધૂતનું "મલ્લ જગાવવાનું સ્વપ્ન" ભજન છે. એ સ્વપ્ન "કચીક નદ્ધુત રસ ચમત્કૃતિમી"મંડિત છે. "કાવ્ય માવે છે કચીક નદ્ધુત રસચમત્કૃતિ" એ સુંદરમ્ના વિધાનમાં "કાવ્ય" ને બદલે ભજન શબ્દ મૂકી દઈએ તો નદ્ધુત રસચમત્કૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરનારા લાખા-લોચણ, ભર્તૃહરી-ગોપીચંદ-પિંગલા, નેચલ-તોરલ, લીલમબાઈ, ગંગાસતી — નેનાં ભજનિકો કૃતાર્થ પાવ છે. એમનું જીવન એક રસમય ભજન હતું એની પ્રતીતિ થયે.

૩૦. સરખાવો: કેશજી પરમાર "રામસાગર" પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૨.

ભજનનું પ્રાગટ્ય કેવું સકલ-કવિ ઝંખતો હોય છે એ સકલસદય ધરાવનાર કવિના નીચેના અવતરણમાં જણાયે.

"કાવ્ય માટે છે કહીક મફલુત રસમત્કૃતિ. તે ચમત્કૃતિ જેટલી તેના વસ્તુમાં - તત્ત્વમાં હોય તેટલી જ તેના અસિદ્ધાંતિત રૂપમાં--
માણીમાં, માણીના વાલકિમાં, ગૂઢ ને સૂક્ષ્મ રીતે મુક્ત કરતા મધુર મીઠક બલવાન શબ્દમાં પણ હોય. જામ કાવ્યને અતિરક્તાળ્ય જાઈ મડો તો ત્યાં એક માણસાદક દ્યોતક અનુભવ યાય: કોઈ ગહનતાનો અને તેને પ્રગટ કરતા નિકટતમ શબ્દનો સૌંદર્યમય અને શક્તિમય અનુભવ યાય: કોઈક અદ્યોતિક સંનિધ્યનો ઇષત્, અને ઇષત્ ઇતિયે શાંખિત અને -
વિસ્તરૂપ, એવો સ્પર્શ યાય - જેની કવિતાનો અવતાર પ્રાગટ્ય હું ઝંખી રહો છું. માગી રહો છું..."

---શુદરમ

"રામસાગર" પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૫.

ભજનચર્ચકોનું અતિર વિશેષ:-

ભજનચર્ચકોનું અતિર વિશેષ કેટલું સૌંદર્યસ્થિત ને વિસ્મયકારી હશે, એ જોમનાં ભજનો પરથી જાણી શકાય છે. સદોદિત પ્રકાશનું પદ જેમની ભજનવાણી ખતી રહી છે. ભજનની લ્યાખ્યા ભજનચર્ચકોનાં જીવનદર્શન વિના અધૂરી છે. જેમનાં જીવનનો આછો નિર્દેશ જ આપણને મળે છે. પણ સાંસ્કૃત ભજનવાણીને જ આપણે જો જેમના અતિર જીવનનો બાહ્ય આંકિતાર કહીએ તો ભજનચર્ચકોનું જીવનદર્શન કેટલું વિપુલ ને ગહન હતું તેનો ખ્યાલ આવશે. ધર્મશિદ્ધાંતોના કલ્પતરુને સાધનાજાળે સંયોજી સંયોજીને અમરકળ જેવું ભજન જેમણે જગતજમણ ધર્યું છે. કવિતા શું? કવિ કઈ શું? જેની લેશ પણ તમા આ ભજનચર્ચકોએ રાખી નથી, છતાંયે સાંસ્કૃત કવિતાનું ચર્ચન જેમને કાળે નોંધાયું છે. સરળતા ને ઉંડા જીવનભાવનાઓનો સમુચ્ચય કેટલીક ભજનવાણીમાં આપોઆપ સંયોજાય સધાયો છે. કેવળ શબ્દના કસબી આજર તરીકે આપણે ભજનચર્ચકોનાં મૂલ્યાંકન કરીશું તો ખૂલમાં પડીશું:

-કારણ સબ જીવન! જીવનની સાથે સાથે વહો છે. જેમને આપણે પયગંબરી ઉદ્ધોષકો કહીશું તો જેમાં પણ તફત વધાર્યું નહીં હોય, કારણ એ કોઈ સિદ્ધાંતના પ્રચારકો કરતાં જીવદર્શનના આત્મસ્ત વિરાગીઓ વધુ છે. એટલે જ શ્રી હુદરમ કહે છે કે "હા મિત્રી ને ગહનતાઓ, સમર્પણની - પરાકાષ્ઠાઓ તથા જીવનતત્ત્વની પકડ આપણા પ્રાચીન કવિઓમાં..... છે તે આજના કવિ કે સાહિત્યકારમાં નથી." ^{૩૧} "કા. એ પ્રાચીન ભક્તકવિઓ માટે સાચા સાચા છે.

ભજનના હિત્ય ભક્તના આત્માનું નિવેદન છે.

"ભરપૂર સાથે રે, પ્રજ્ઞાની કેમ ભટકે :

અનુભવ અજાણું રે, આત્મ કૃષ્ટિ કેમ વટકે.." -ધીરો

"માન વડલો વરસ્યો સાથે મોતીએ" -નેસલ તોરલ

કે "અમર પવાલા અમર ભરીયા ભાઈ" -રાવતરણ સિંહ

ભજનિકોની કલ્પનાઓ પણ કેવી કેવી હોય છે!

"રાત મધારી માંવો હુમે હુમે છે રે,

રાણી તમે કહો પધાર્યા હોજી" -મેપધાર

"છ રે સતો..... અનમડલમાં, એક બાલક જે રે હોજી

હતો બાલક રૂપે સ્વાયો રે" -દેવાવત પડિત

"માને અમર ને વરસે છે નીર રે" -સરમણ કાપડી.

માની કલ્પનાઓ, અકારો ભજનવાણીમાં સર્વત્ર વેરાયેલા પડ્યા છે.

જીવસિદ્ધાંતના પણ કેટકેટલાં રૂપકોથી ભજનિકોએ તાદ્રુપ કરી છે!

જેલિક ને આધુનિક જીવનની કલાનું ચર્ચોએ સિખર પણ ભજનમાં છે.

૩૧. શ્રી હુદરમ, 'પ્રાચીન કવિતા' પૃ: ૨૬૫.

"કર ગુજરાન ગરીબને, મગફળી કીચ પર કરતા હૈ
હોયા હોકર બાગ પુકારે, મો કયા સાહેબ બેરા હૈ,
કીડી કે પાઉંમે નેપૂર બાને, મોબી સાહેબ સુનતા હૈ" કર ગુજરાન-કબીર.

ત્રે ષ્ઠ સજનોમ ઉત્તમ કાવ્યોની બાણી તેની સુક્ષ્મતા,
અર્થબળ અને મસ્તી હોવા પટે છે.

"પાચોજ મેને રામ રતન ધન પાચો" - ખીરઈ

"આદિ અર્ધઠ અલખ નામચે.... નિરલખ ગાયા,

સત નામકી શીર સેજમે શબ્દ સુનાયા

સબસાગર દે : ૧: સીડ, તાર તમ તીરે લાયા.

સદ્ગુરુ શબ્દ પ્રકાશ, કીયા મટીયા અધિયારા"-લાલ સાહેબ

"બાણી બાણી રે મારા સતગુરુની બાણી.

જનતા પરણી બાને મુખા ધેર આણી

ખીલો દૂને ને સેચ બલોણે

સસરો પારણીચે ને બહુજ હોયોજો" - ગોરખ

મનસા માલણી હો જ રે, ગોરખ જાગતા નર સેનીએ- ગોરખનાથ

"ભગતી કેરો મારગ રે, ફૂલો કેરી પાંખડી રે.

સુધે તેને સ્નાદ રે હાં -જેઠીરામ

"મારા હરિજન ખીઓ સમરસ બાણી રે હો... હો... જ"

-લેરબનાથ પરી"

સજન તો આમ અમની વાત કરનાર છે:

" મેં તો જોયું તખ્ત પર જાગી ઝાલરી ઝણઝણ વાગી.

અનમડળમાં ગોલોક મળે, ઇંદર રે સૂતો નિરધાર,

તુણ લોકની સેવા કરે, ગાય કબીર રણકાર" - ઝાલરી

"ખ્યાલો મને પાચો રે ગુરુએ અતિ પ્રેમે કરી હો જા

પરિબ્રહ્મ ભારથા રે અદ્વૈત સકળ કળી હો જા ।"

આવી અનેક પકિતઓમાં ભજનનો રંગ પારખી શકાય છે. એ રંગ કટકિયા મોતી જેવો કણમાં ઉપડે એવો નથી પણ "અનંત ગુણે રંગ-નહી ઉપડે રે, વાણી ગાય છે સંત મૂળદાસ" એવો છે. એનો પાસ પૂરણ પ્રેમનો છે. ભજન જાણે "સોહમ સ્વદેહ"નો ગુજારો કરવા માટેનો મંત્ર છે:

"આ કાયામાં રતન અમૂલ્ય વસતું સરેલ માહે પણ તોલે.
સોહમ સ્વદેહકા કર લે ગુજારા, મેં રામ સદ્ગુરુ મોં હે બોલે."

કારણ, એમાં સાક્ષાત્ મેં રામ... અનંત સાગરરૂપ... સદ્ગુરુની વાણીબળ છે. એનો જૂનો ધરમ ભજનમાં છે. "જૂના ધરમ લ્યો જાણી, મારા સંતો । જૂના ધરમ લ્યો જાણી રે."

"ગુરુ ગણપત" જૂના ધરમ-મલાજામાં જ માનવ કલ્યાણ પેઢે છે.

ભજનમાં ગુરુ મહિમા અપાર છે; એનું વર્ણન કરી કરીને આવે છે :
ગુરુ વિશે ભજનમાં પહું લખાયું છે. એટલે એમ જ કોઈને લાગે કે ભજન એટલે ગુરુજ્ઞાનની આરાધનાણી.

"સદ્ગુરુ મળીએ શેષ ન સુધર્યો, વિમળ મળી નવ વાણી રે

કાંતો ગુરુજ્ઞાન વિનાના, કાં પાપી એ પ્રાણી મારા સંતો."

શું ભજન એટલે "આહલેકલહેરની તત્ત્વધોષણા"?

"એવો આલમ રાજા હાલ્યો રે, ઊંડી દીધી કાયા-રાણી;

એવં છેદાં છેદાં પડિયાં રે, નથી લીધાં મન ને પાણી.

નાનાં હતાં તયે ભેગાં રમતાં, એવી બાળપણની પ્રીત;

અજાણી ભોમમાં મેલ્યાં એકલાં, એવી તમારા પરની રીત.

એવો માયામાં લપટ્યો રે, ઉઠા જાણે બૂડી મૂકો હો જી."

-ધીરો.

આ ભજનમાં વચ્ચે સાંભળીને તો એમ જ લાગે. અવનિ ઉપર આત્માવતરણ ને પછી માયાલપટણ, નિધન પછી પંચભૂત દેહની સ્થિતિ, એનું અગનરાણી સાથે કલ્પજલન એમ કાયાપૂતલોનું માયા સાથે વળગણ -

-કબીને છેવટ સજનિક વૈરાગ્ય તરફ વળે છે.

આમાં સજનો વાંચી આપણને એમ જ મઠ જાય કે સજનમાં વેદાંતનિરાનું ક્ષત્ર સ્વતર એમાં સ્વાસોચ્ચવાસ જેવું છે. એટલે કોઈને "માતમ-મદીઠા પરમ તેજેતસ્તને નિવાસ કરવાનો જે જીવનમહેલ" તે સજન એમ પણ લાગશે. અનુભૂત વેદાંતની જ્ઞાનકણિકાઓના તણખા ઝરતા હોય એવી સજનપંક્તિઓ જીવણ, રવિદાસ, સાણી, ભીમ, રોહીદાસ, હરજીભાટી, રતનદાસ, મેઘધાર્જ, સરખણ કાપડી જેવા સજન-ઉપાસકો-સર્જકોની - સજનવાણીમાં લોકસાગરને તીરે તીરે ભાગતી રાતે ઝગમગતી હોય છે. આત્મૈક્યની તદ્દુપતા સજનભાવમાં સધાય છે. પરિણામે સજનોમાં લોકવાણીનું પ્રત્યક્ષમધુર અને છતાં અનુપમ સૌંદર્યથી મંડિત જેવું એક નવું જ લાક્ષણિક રૂપ જોવા મળે છે.

આ રીતે આપણા દેશની સાહિત્યપરંપરામાં સજનસ્વરૂપ મહત્ત્વના સ્થાનનું અધિકારી છે. મધ્યકાલમાં આપણી વિવિધ ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય પ્રસર્યું તે બધાની પાછળ એક જ જાતની પ્રેરણા કામ કરી રહી હતી-એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ દૃષ્ટિએ ભક્તિભાવનું વિપુલ સાહિત્ય મેડાયું છે. પરિણામે દેશની સંસ્કૃતિ આત્મધારણા માટે-પોતાની જાતને ટકાવી રાખવા માટે મથતી હતી. તેમાં એને તત્ત્વના ઈંડા અંબલોકનનો કાંઈક કઠણ માર્ગ લેવાનું સાગ્યે પોસાય. ભક્તિનો એણે આશ્રય લીધો. એટલે આપણા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સજનોમાં ધાર્મિક તત્ત્વદર્શનના - સિદ્ધાંતોની મુલાવણાહી ચર્ચા નિકળ જેવું બહુ બોલ્યું છે. એમાં મનનશક્તિ કરતાં હૃદયશક્તિને વ્યવર કરવાની માતબર સમૃદ્ધિ છે. આમ અનેક સંતો, સજનિકો, કીર્તનકારો એ ભક્તિધારાને વેગ આપી રહ્યાં^{૩૨} હતા.

સજનની વ્યાખ્યામાં ભક્તિને કેન્દ્રસ્થાને મણીયે તો સમગ્ર મધ્યકાળમાં એક જ સંસ્કૃતિ-આત્મા હિંદીમાં કબીર, સૂર અને-

૩૨. સરખાબો: શ્રી ઉમાશંકર જોશી - 'સમસંવેદન' પૃ: ૬૬

-તુલસીદાસ: તો મરાઠીમાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને તુકારામ - બંગાળમાં
વિદ્યાપતિ, ચંડિદાસ ને ચૈતન્ય: તો ગુજરાતીમાં નરસિંહ, ખીરાઈ ને -
અર્જુન એમ અનેક કંઈ ગાઈ રહેલો જોવા મળે છે. ૩૩.

આમ "હિંદની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું એક અગત્યનું પૃષ્ઠ છે"
—ભજનનો.

ભજનની વ્યાખ્યાનો પણ યોડોક પ્રયત્ન કરી શકાય
એમ છે. "ભજન એ અર્નતની અનુભૂતિનું નૈવિધ્યમય ફળ છે. અને નૈવિધ્ય પણ
એટલું અર્નત છે કે તે આજરે તો નિર્વ્યાખ્યેય બની રહે છે." ૩૪. અને એટલે
જ અન્ય ભજનિક કહે છે. "એની એ કાવ્યકોટિમાં આરાધનાણી ને -
આગમનાણી, તત્ત્વજ્ઞાનની અમનિગમ નાણી ને આત્મલક્ષિત્વની નાણી,
જ્ઞાનપ્રજ્ઞાની ભક્તિનાણી ને નીલિર જનજીવને સબોડીને સન્માર્ગે ચડાવનારી
ચાળનાનાણી, કાયાના પડનારાને પામવાની ને પેળવાની અલળનાણી,
દેહ-દેહીને જોળવાની રૂપકનાણી ને વૈભવ-વિલાસ ત્યાગની વૈરાગ્યનાણી,
હરિનામાના હુમરા ને ઠોરની નાણી, પીર પયગબરના પ્રેમરૂપની -
પરચાનાણી ને પહાડોને બિરદાવનારી ગિરનારી નાણી ને અલખનિરંજનને
આઈ સૂરનાદે જગાડનારી કરુણાનાણી વગેરે વિવિધવર્ણી નાણી છે." ૩૫.
આમ ભજન એ આગમનાણી, ભક્તિનાણી, ચાળનાનાણી, અલળનાણી, -
રૂપકનાણી, વૈરાગ્યનાણી, પરચાનાણી, એવી અનેકવિધ નાણીસ્વરૂપમાં
વિલસતું કાવ્યરૂપ છે.

૩૩. સરખાવો: શ્રી ઉમાશંકર જોશી — 'સંમસંવેદન' પૃ: ૮૭.

૩૪. રતિલાલ ડાયા : ચર્ચાર્થ:

૩૫. રામસાગર પૃ: ૧૧